INTENSIV O'QISH ASOSIDA METAKOGNITIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH METODIK XUSUSIYATI

Abdullayeva Zarinaxon Dilshodbek qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada intensiv o'qish jarayonida metakognitiv kompetensiyani rivojlantirishning metodik xususiyatlari yoritiladi. Intensiv o'qishning pre-reading, while-reading va post-reading bosqichlarida rejalashtirish, monitoring, strategiyani moslashtirish va refleksiya jarayonlarini tashkil etish masalalari tahlil qilinadi. Prediction, Think-Aloud, Question Generation, Self-Monitoring va Reflection kabi strategiyalarning o'quvchilarning o'qib tushunishi, strategik o'qish ko'nikmalari va mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantirishdagi imkoniyatlari asoslanadi.

Kalit so'zlar: intensiv o'qish, metakognitsiya, metakognitiv kompetensiya, metakognitiv strategiyalar, o'qib tushunish, rejalashtirish, monitoring, refleksiya, strategik o'qish, xorijiy til.

ABSTRACT

This article examines the methodological characteristics of developing metacognitive competence through intensive reading in foreign language education. Particular attention is given to the integration of metacognitive strategies into the pre-reading, while-reading, and post-reading stages. The study highlights the role of planning, comprehension monitoring, strategy adjustment, and reflection in developing learners' strategic reading skills. The use of Prediction, Think-Aloud, Question Generation, Self-Monitoring, and Reflection is discussed as an effective means of supporting deeper text comprehension, learner autonomy, and self-regulation in foreign language learning.

Keywords: intensive reading, metacognition, metacognitive competence, metacognitive strategies, reading comprehension, planning, monitoring, reflection, strategic reading, foreign language learning.

Kirish

Zamonaviy xorijiy til ta'limida o'qib tushunish ko'nikmasini rivojlantirish masalasi o'quvchining matn mazmunini qay darajada tushunganini aniqlash bilangina cheklanmaydi. Bugungi pedagogik yondashuvlarda o'rganuvchining axborotni qanday qabul qilishi, tushunish jarayonida qanday strategiyalardan foydalanishi va yuzaga kelgan muammolarni qanday bartaraf etishi ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, akademik va kasbiy faoliyat uchun ingliz tilini o'rganayotgan talabalar matn bilan mustaqil ishlash, kerakli axborotni ajratib olish va o'z o'qish faoliyatini boshqarish qobiliyatiga ega bo'lishlari zarur.

Mazkur jarayonda metakognitsiya tushunchasi alohida o'rin tutadi. J. H. Flavell metakognitsiyani shaxsning o'z bilish jarayonlari haqidagi bilimlari hamda ushbu jarayonlarni monitoring va nazorat qilish faoliyati bilan bog'lagan.[1] Keyinchalik metakognitiv yondashuv ta'limning turli yo'nalishlarida, xususan, o'qib tushunishni rivojlantirishda keng qo'llanila boshlandi.

[1] Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist, 34*(10), 906–911.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

P. L. Carrellning ikkinchi tilni o‘qish bo‘yicha tadqiqotlari metakognitiv anglash va o‘qish strategiyalaridan foydalanish o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatgan. Uning tadqiqotlarida o‘quvchilarning o‘qish jarayonidagi strategik xatti-harakatlari va matnni tushunish o‘rtasidagi munosabatga alohida e’tibor qaratilgan.[2] Keyingi tadqiqotlarda ham metakognitiv strategiyalarni maqsadli o‘rgatish ikkinchi tilda o‘qish natijalarini yaxshilashi mumkinligi ko‘rsatilgan.[3]

Shu jihatdan intensiv o‘qish metakognitiv kompetensiyani rivojlantirish uchun muhim metodik imkoniyat yaratadi. Intensiv o‘qish jarayonida matnning mazmuni, tuzilishi, leksik birliklari, grammatik vositalari va muallifning asosiy g‘oyasi chuqur tahlil qilinadi. Bunday batafsil ishlash jarayonida o‘quvchi o‘zining tushunish darajasini doimiy ravishda nazorat qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

2024-yilda chop etilgan sistematik sharhda metakognitiv o‘qish strategiyalarining ingliz tilida o‘qish qobiliyatini rivojlantirishdagi qo‘llanilishi tahlil qilinib, bunday strategiyalar o‘qib tushunishni yaxshilashga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi qayd etilgan.[4] Shu sababli intensiv o‘qish va metakognitiv kompetensiya o‘rtasidagi metodik aloqani chuqurroq yoritish dolzarb masalalardan biridir.

Intensiv o‘qish va metakognitiv kompetensiyaning o‘zaro bog‘liqligi

Intensiv o‘qish xorijiy tilni o‘qitish amaliyotida matnni batafsil va maqsadli o‘rganishga asoslangan o‘qish turi sifatida qaraladi. Unda o‘quvchi matnning asosiy g‘oyasini aniqlash bilan birga, muhim detallarni topish, notanish birliklarning ma’nosini kontekstdan chiqarish, matnning mantiqiy tuzilishini aniqlash, muallifning pozitsiyasini tushunish va xulosalar chiqarish kabi faoliyatlarni amalga oshiradi.

Biroq intensiv o‘qishning samaradorligi faqat matn bilan bajariladigan topshiriqlar soniga bog‘liq emas. Muhimi, o‘quvchi ushbu topshiriqlarni qanday strategiya asosida bajarayotganini anglashi kerak.

Masalan, matnda noma’lum so‘z uchraganda uch xil holat kuzatilishi mumkin. Birinchi o‘quvchi darhol lug‘atga murojaat qiladi. Ikkinchi o‘quvchi so‘zni e’tiborsiz qoldiradi. Metakognitiv jihatdan faol o‘quvchi esa avvalo so‘zning kontekstdagi ma’nosini taxmin qiladi, uning matn mazmuni uchun muhim yoki muhim emasligini baholaydi va zarur bo‘lsa, qo‘shimcha strategiyadan foydalanadi.

Demak, metakognitiv kompetensiyaning muhim belgisi strategiyaning mavjudligi emas, balki strategiyani vaziyatga mos ravishda ongli tanlash va boshqarishdir.

Metakognitiv kompetensiyani intensiv o‘qish jarayonida shartli ravishda quyidagi jarayonlar orqali ifodalash mumkin:

maqsadni belgilash → strategiyani tanlash → o‘qish → monitoring → muammoni aniqlash → strategiyani moslashtirish → natijani baholash → refleksiya.

---

[2] Carrell, P. L. (1989). Metacognitive awareness and second language reading. *The Modern Language Journal, 73*(2), 121–134. DOI: 10.1111/j.1540-4781.1989. tb02534.x

[3] Carrell, P. L., Pharis, B. G., & Liberto, J. C. (1989). Metacognitive strategy training for ESL reading. *TESOL Quarterly, 23*(4), 647–678. DOI: 10.2307/3587536.

[4] Kan, T., Noordin, N., & Ismail, L. (2024). Implementation of metacognitive reading strategies to improve English reading ability: A systematic review. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research, 23*(7), 368–389. DOI: 10.26803/ijlter.23.7.19.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Mazkur ketma-ketlik o'qishni oddiy axborotni qabul qilish faoliyatidan o'zini boshqaruvchi faoliyatga aylantiradi.

Intensiv o'qishning bosqichlarida metakognitiv strategiyalar

Metakognitiv kompetensiyani rivojlantirishda intensiv o'qishni uch asosiy bosqichda tashkil etish maqsadga muvofiq:

Pre-reading → While-reading → Post-reading.

Mazkur bosqichlar bir-biridan ajratilgan mexanik faoliyatlar emas, balki yagona metakognitiv jarayonning ketma-ket qismlaridir.

Pre-reading: o'qishni rejalashtirish

O'qishdan oldingi bosqichda o'quvchi matn bilan ishlash maqsadini aniqlaydi va qanday strategiyadan foydalanishini belgilaydi.

Masalan, "The Impact of Artificial Intelligence on Education" mavzusidagi matn berilganda o'qituvchi quyidagi savollarni taklif qilishi mumkin:

- What do I already know about this topic?
- What do I expect to learn?
- What information should I look for?
- Which parts of the text may be difficult?
- What strategy will I use if I do not understand a paragraph?

Bu savollar o'quvchini matnni passiv qabul qilishdan faol kutish va rejalashtirish holatiga olib keladi.

Prediction strategiyasi ham aynan shu bosqichda samarali hisoblanadi. Talabalar sarlavha, kichik sarlavhalar va kalit so'zlar asosida matn mazmunini oldindan taxmin qiladilar. O'qish davomida esa ushbu taxminlarini tekshiradilar.

Bu jarayonda o'qituvchining roli tayyor javob berish emas, balki talabaning o'z o'qishini rejalashtirishiga yordam berishdan iborat bo'ladi.

While-reading: tushunishni monitoring qilish

Metakognitiv kompetensiyaning markaziy komponentlaridan biri o'qish jarayonidagi monitoringdir. Talaba matnni o'qiyotganda o'zining tushunish holatini kuzatib borishi kerak.

Bunda quyidagi savollar samarali:

- Do I understand the main idea?
- Which sentence is difficult?
- Why am I having difficulty?
- Can I understand this word from context?
- Should I reread this paragraph?
- Does this information support my previous prediction?

Monitoring jarayonida "Think-Aloud" strategiyasidan foydalanish mumkin. O'qituvchi matn bilan ishlash jarayonida o'z fikrlashini namuna sifatida ko'rsatadi:

"I understand the general idea, but I am not sure about the writer's attitude. I will reread this paragraph and look for evidence."

Bu usulning muhim jihati shundaki, o'qituvchi faqat "to'g'ri javob"ni emas, balki to'g'ri javobga qanday kelish mumkinligini namoyish etadi.

Metakognitiv monitoringning yana bir shakli — o'zini nazorat qilish jadvalidan foydalanishdir:

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

1-jadval

O'qish jarayonida o'zini nazorat qilish chek-listi

O'qish jarayonida	Ha	Qisman	Yo'q
Matn maqsadini tushundim	✓		
Asosiy g'oyani aniqladim		✓	
Muhim detallarni topdim	✓		
Noma'lum so'zlarning ma'nosini kontekstdan taxmin qildim	✓		
Tushunmagan qismimni qayta o'qidim		✓	
O'z taxminimni tekshirdim	✓		

Bunday jadval o'quvchining o'z faoliyatini tashqi ko'rinadigan shaklda nazorat qilishiga yordam beradi.

Post-reading: baholash va refleksiya

O'qish tugagach, metakognitiv jarayon yakunlanmaydi. Aksincha, o'quvchi o'z faoliyatini baholashi va kelgusidagi o'qish uchun xulosa chiqarishi kerak.

Post-reading bosqichida quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

1. What strategy did I use?
2. Was it effective?
3. What part of the text was difficult?
4. How did I solve the problem?
5. What would I do differently next time?
6. Which strategy can I use for another text?

Bu jarayon refleksiya sifatida qaraladi. Refleksiya orqali talaba o'zining kuchli va zaif tomonlarini aniqlaydi hamda keyingi o'qish faoliyati uchun strategik qaror qabul qiladi.

Shu nuqtada intensiv o'qish metakognitiv kompetensiyani rivojlantirishning oddiy vositasi emas, balki o'zini boshqaruvchi o'quv faoliyatini shakllantirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Metakognitiv strategiyalarni intensiv o'qishga integratsiya qilish

Intensiv o'qishda metakognitiv strategiyalar alohida topshiriq sifatida emas, balki matn bilan ishlashning tabiiy qismi sifatida qo'llanishi maqsadga muvofiq.

1. Prediction

Talaba matn mazmunini oldindan taxmin qiladi va o'qish davomida o'z taxminini tekshiradi.

2. Question Generation

Talaba matn asosida o'z savollarini tuzadi. Bu usul o'qish maqsadini aniqlashtirishga va asosiy axborotni ajratishga yordam beradi.

3. Think-Aloud

Talaba o'z fikrlash jarayonini og'zaki ifodalaydi. Masalan:

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

"I think the author disagrees with this idea because…"

Bu usul ayniqsa bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlashda muhim, chunki kelajakdagi o'qituvchi o'z o'quvchilariga o'qish strategiyalarini qanday modellashtirishni ham o'rganadi.

4. Self-Monitoring

Talaba o'qish jarayonida o'zining tushunishini tekshiradi.

Amaliy topshiriq:

Stop after each paragraph and complete:

I understood…

I did not understand…

I need to…

Bu juda sodda ko'rinsa-da, o'quvchini o'z tushunishini ongli ravishda kuzatishga majbur qiladi.

5. Reflection

Matn tugagach, talaba o'z strategiyasini baholaydi:

The strategy that helped me most was _____ because _____.

Bu topshiriq orqali talaba strategiyaning samaradorligini tushuntirishga o'rganadi.

Intensiv o'qishda metakognitiv kompetensiyani rivojlantirishning metodik xususiyatlari

Intensiv o'qish asosida metakognitiv kompetensiyani rivojlantirishda bir nechta metodik jihatlarga alohida e'tibor berish lozim.

Birinchidan, metakognitiv strategiyalarni bir martalik topshiriq sifatida emas, muntazam pedagogik amaliyot sifatida tashkil etish kerak. Agar o'qituvchi faqat bir yoki ikki darsda "What strategy did you use?" deb so'rasa, bu o'quvchida barqaror metakognitiv odatni shakllantirmaydi.

Ikkinchidan, strategiyalarni bosqichma-bosqich mustaqillashtirish zarur. Dastlab o'qituvchi strategiyani tushuntiradi va namoyish qiladi. Keyingi bosqichda talabalar o'qituvchi ko'magida foydalanadilar. Keyinchalik esa strategiyani mustaqil tanlash va qo'llashga o'tadilar.

Bu jarayonni quyidagicha ifodalash mumkin:

Teacher modelling → Guided practice → Collaborative practice → Independent use.

Uchinchidan, barcha matnlarga bir xil strategiyani qo'llash maqsadga muvofiq emas. Metakognitiv kompetensiya aynan vaziyatga mos strategiyani tanlash orqali rivojlanadi.

Masalan:

- asosiy g'oyani aniqlashda — skimming + questioning;
- aniq ma'lumotni topishda — scanning;
- murakkab paragrafni tushunishda — rereading + context clues;
- muallif pozitsiyasini aniqlashda — questioning + evidence checking;
- matnni umumlashtirishda — summarising + reflection.

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlashdagi ahamiyati

Metakognitiv kompetensiyani intensiv o'qish asosida rivojlantirish ayniqsa bo'lajak ingliz tili o'qituvchilari uchun muhimdir. Chunki ular kelajakda faqat o'zlarining o'qish ko'nikmalaridan foydalanib qolmay, o'quvchilarining ham o'qish strategiyalarini shakllantirishlari kerak.

Shuning uchun pedagogik oliy ta'limda intensiv o'qish mashg'ulotlari ikki maqsadni birlashtirishi mumkin:

1. talabaning strategik o'quvchi sifatidagi rivojlanishi;

2. talabaning kelajakdagi o'qituvchi sifatida metakognitiv strategiyalarni o'rgata olish qobiliyatining shakllanishi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Masalan, talaba matnni o‘qib bo‘lgach, “main idea”ni aytish bilan cheklanmasdan, o‘quvchiga ushbu main idea'ni qanday topishni qanday o‘rgatishini ham tushuntirishi mumkin.

Shu tariqa intensiv o‘qish kasbiy tayyorgarlik bilan bog‘lanadi. Talaba bir vaqtning o‘zida reader va future reading instructor sifatida faoliyat yuritadi.

O‘zbekistonda ham metakognitiv strategiyalarga qiziqish ortib borayotgani mahalliy ilmiy ishlarda ko‘rinmoqda. Xususan, 2025-yilda e’lon qilingan tadqiqotlarda metakognitiv faoliyatni rivojlantirish talabalarning o‘qish strategiyalarini tanlashi, o‘z faoliyatini nazorat qilishi va refleksiv amaliyotlarini kuchaytirish bilan bog‘langan.[5] Ingliz tilini o‘rganishda metakognitiv strategiyalarni rejalashtirish, monitoring va baholash asosida tashkil etish masalasi ham mahalliy tadqiqotlarda yoritilgan.[6]

Xulosa

Intensiv o‘qish asosida metakognitiv kompetensiyani rivojlantirish xorijiy til ta’limida o‘qib tushunishning mazmunini kengaytiruvchi metodik yondashuv sifatida qaralishi mumkin. Bunda asosiy e’tibor faqat “talaba matnni tushundimi?” degan savolga emas, balki “talaba matnni qanday tushundi, qanday strategiyadan foydalandi, qiyinchilikni qanday aniqladi va uni qanday bartaraf etdi?” degan savollarga qaratiladi.

Mazkur yondashuvning muhim jihati shundaki, o‘quvchi tayyor strategiyani mexanik qo‘llashdan ko‘ra, qaysi vaziyatda qaysi strategiya samarali bo‘lishini anglashga o‘rganadi. Natijada o‘qish jarayoni mustaqil, ongli va o‘zini boshqaruvchi faoliyatga aylanadi.

Ayniqsa, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilari uchun bunday yondashuv ikki tomonlama pedagogik qiymatga ega: ular bir tomondan strategik o‘quvchi sifatida shakllansa, ikkinchi tomondan kelajakda o‘z o‘quvchilariga metakognitiv o‘qish strategiyalarini o‘rgatish uchun zarur metodik tajribaga ega bo‘ladilar.

Shunday qilib, intensiv o‘qishni metakognitiv yondashuv asosida tashkil etish o‘qib tushunish, strategik fikrlash, o‘z faoliyatini monitoring qilish, refleksiya va mustaqil ta’lim o‘rtasidagi uzviy aloqani ta’minlaydi. Bu esa zamonaviy xorijiy til ta’limida o‘quvchini nafaqat yaxshi o‘quvchi, balki o‘z ta’lim faoliyatini boshqara oladigan mustaqil va refleksiv shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist, 34*(10), 906–911.
2. Carrell, P. L. (1989). Metacognitive awareness and second language reading. *The Modern Language Journal, 73*(2), 121–134. DOI: 10.1111/j.1540-4781.1989. tb02534.x.
3. Carrell, P. L., Pharis, B. G., & Liberto, J. C. (1989). Metacognitive strategy training for ESL reading. *TESOL Quarterly, 23*(4), 647–678. DOI: 10.2307/3587536.

[5] Ziyamova, G. T. (2025). Amaliy mashg‘ulotlar jarayonida metakognitiv faoliyat turlarini takomillashtirish. *Ta’limning zamonaviy transformatsiyasi*, 19(1), 74–77.

[6] Tolipova, G. F. (2025). Metacognitive strategies awareness and success in learning English. *Modern Education and Development, 18*(8), 132–137. DOI: 10.71337/inlibrary.uz.mead.94088.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

4. Kan, T., Noordin, N., & Ismail, L. (2024). Implementation of metacognitive reading strategies to improve English reading ability: A systematic review. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research, 23*(7), 368–389. DOI: 10.26803/ijlter.23.7.19.
5. Ziyamova, G. T. (2025). Amaliy mashg'ulotlar jarayonida metakognitiv faoliyat turlarini takomillashtirish. *Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi*, 19(1), 74–77.
6. Tolipova, G. F. (2025). Metacognitive strategies awareness and success in learning English. *Modern Education and Development, 18*(8), 132–137. DOI: 10.71337/inlibrary.uz.mead.94088.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.